

موسسه‌ی آموزش عالی شهید اشرفی اصفهانی

گروه حقوق

(M.A.) پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

گرایش فقه و حقوق اسلامی

اعتراض سیاسی در حکومت اسلامی از منظر فقه شیعه

استاد راهنما

دکتر احسان علی اکبری

استاد مشاور

دکتر جمشید سمیعی

نگارش

عارف لطفی

زمستان ۱۳۹۳

چکیده

در جوامع بشری همواره بین منافع و مصالح افراد و گروه ها با یکدیگر تضاد وجود داشته که در بعضی مواقع، این تضاد موجب تقابل آنها گردیده که این تقابل گاهی بین شهروندان و دولت یا حکومت متبوع به صورت اعتراض بروز می نماید و از آنجایی که طرفین معمولاً به حق خود قانع یا احیاناً آشنا نبوده و یا اینکه به قوانین موضوعه تمکین نمی نمایند، بعضاً اینگونه اعتراضات به خشونت می گراید. این فرآیند ممکن است در یک جامعه تحت حکومت اسلامی هم واقع شود لذا در این تحقیق که تحت عنوان «اعتراض سیاسی در حکومت اسلامی از منظر فقه شیعه» انجام گردیده، با بهره گیری از منابع کتابخانه ای و اینترنتی و به روش توصیفی-تحلیلی به این سؤالات پاسخ داده شده است که اولاً اعتراض به زمامداران حکومت اسلامی از منظر فقه شیعه در قالب امر به معروف و نهی از منکر و نصیحت زمامداران مسلمین مجاز می باشد یا خیر؟ ثانیاً؛ مراحل، حدود، آداب و شرایط اعتراض در منابع فقه شیعه مشخص گردیده یا خیر؟ و ثالثاً چگونگی اعتراض به مسئولین در نظام جمهوری اسلامی ایران که یک حکومت اسلامی است و تحت احکام فقهی شیعه اداره می شود تعریف گردیده یا خیر؟ تا بدین وسیله چارچوب مشخصی برای انجام اعتراض ارائه گردد به نحوی که آحاد مردم ضمن اقدام برای استیفاء حقوق خود و یا برخورد اصلاحی با انحرافات احتمالی مسئولین حکومتی، مورد سوءاستفاده بدخواهان و دشمنان قرار نگرفته و از سوی دیگر این قابلیت در مسئولین حکومتی ایجاد شود که در مقابل انتقادات و اعتراضات منتقدین و معترضین با روی گشاده و سعه صدر برخورد نموده و آن را فرصتی برای اصلاح کجی ها و انحرافات احتمالی تلقی نمایند.

کلید واژگان: حکومت اسلامی، انتقاد، اعتراض، امر به معروف و نهی از منکر، نصیحت زمامداران مسلمین، اصلاح

Abstract

In human societies there has always been conflict between the profits of groups of people with each other and with their government. Sometimes, this conflict changes to opposition, and in some cases the oppositions appears in protest manner. Because the both parts, usually, do not get convinced or are not acquaint of their rights, or, do not obey the approved statutes, so, some protest results in violence. This process may be done in a society under Islamic government. So in this research, which under the title of “Political protests in Islamic system according to Shia jurisprudence” is carried out, the efforts are using the library and internet resources in Descriptive-analytical manner to answer: First; protest to Islamic governor as enjoining good and forbidding wrong duties in Shia jurisprudence are permitted or not? Second; are the steps, limits, ceremonies and conditions of protest defined in Shia jurisprudence resources? and Third ; In Islamic Republic of Iran, have conditions of protest been defined? in order to define a determined pattern for protest in such manner that all people in addition to vindication of their rights or encountering with probable deviations of government officials, aren't abused by malevolents and enemies, and otherwise the ability is created in officials of government that they can encounter with critics and protests cheerfully and patiently, and make those chances for reforming the probable deviations.

Keywords: Islamic government, criticism, protest, enjoining good and forbidding wrong, reform

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

مقدمه.....	1
۱- بیان مسأله:	1
۲- سابقه تحقیق	1
۳- ضرورت و نوآوری تحقیق	۲
۴- سؤال های تحقیق	۲
۵- فرضیه های تحقیق	۲
۶- هدف ها و کاربرد های مورد انتظار از تحقیق	۳
۷- روش تحقیق	۳
۸- سامان دهی تحقیق	۳
فصل اول: مفهوم شناسی و مبانی نظری اعتراض	۵
بخش اول : مفهوم ، مبانی و دلایل جواز و لزوم انتقاد و اعتراض	۶
گفتار اول : مفهوم لغوی و اصطلاحی اعتراض	۶
۱- از لحاظ لغوی	۶
۲- از لحاظ اصطلاحی	۶
گفتار دوم: مفهوم اعتراض سیاسی	۷
گفتار سوم: مبانی و دلایل جواز و لزوم انتقاد و اعتراض	۷
۱- نظارت عمومی	8
۲- خطاپذیری زمامداران و نصیحت و خیرخواهی مردم نسبت به آنان	۸
۳- انجام مشورت و امتناع از خودرأیی	۹
۴- آزادی اندیشه و بیان	۱۱
بخش دوم: شیوه های اعتراض	۱۳
گفتار اول : تذکر و انتقاد پنهانی	۱۴
گفتار دوم: قهر	۱۴

۱۴	گفتار سوم: تذکر و انتقاد آشکار
۱۴	گفتار چهارم: استیضاح
۱۴	گفتار پنجم: اعتصاب
۱۴	گفتار ششم: تجمع و تحصن
۱۵	گفتار هفتم: تظاهرات
۱۵	گفتار هشتم: نافرمانی عمومی
۱۵	گفتار نهم: انتخابات
۱۵	گفتاردهم: شورش و مبارزه مسلحانه
۱۶	گفتار یازدهم: کودتا
۱۶	گفتار دوازدهم: انقلاب
۱۶	گفتار سیزدهم: تحریم
۱۶	گفتار چهاردهم: جنگ و دفاع
۱۷	بخش سوم: گونه شناسی اعتراض سیاسی از منظر دانشمندان علوم سیاسی
۱۷	گفتار اول: اصلاحات
۱۹	گفتار دوم: کودتا
۲۰	گفتار سوم: انتخابات
۲۱	گفتار چهارم: انقلابات
23	۱- معانی انقلاب
25	۲- علل انقلاب
۳۰	3- برخی از انواع انقلاب
۳۳	۴ - مراحل انقلاب
۳۶	فصل دوم: اعتراض در اسلام
۳۷	بخش اول: اعتراض در قرآن
۳۷	گفتار اول: امر به معروف و نهی از منکر
۳۷	۱- در قالب موعظه
38	۲- در قالب اصلاح گروه های جامعه
38	۳- در قالب اصلاح زمامداران حکومت
38	۴- در قالب رفتار حکومتی

۵ - در قالب امت نمونه بودن	39
۶- در قالب اصلاح اقوام دیگر (اعتراض به رفتارهای سوء بین المللی)	39
گفتار دوم: قصص و مصادیق اعتراض	۴۰
۱- خلقت حضرت آدم (ع) و اعتراض فرشتگان و ابلیس	۴۰
۲- سؤال اعتراض گونه حضرت نوح (ع) از خداوند متعال در مورد هلاکت فرزندش	۴۲
۳- اعتراض حضرت موسی (ع) به استادش در سه نوبت	۴۳
بخش دوم: اعتراض در روایات (سنت و اجماع)	۴۵
گفتار اول: روایاتی از رسول ا... (ص)	46
گفتار دوم: روایاتی از امیرالمومنین (ع)	۴۶
گفتار سوم: روایتی از امام حسن مجتبی (ع)	۴۶
گفتار چهارم: روایاتی از امام حسین (ع)	۴۷
گفتار پنجم: روایاتی از سایر ائمه علیهم السلام	۴۷
گفتار ششم: جستاری در وجوب امر به معروف و نهی از منکر	۴۸
تکمله: نصیحت ائمه مسلمین	۵۱
گفتار اول: روایات	۵۱
گفتار دوم: تأملی در مفهوم واژه نصیحت	۵۳
گفتار سوم: نمونه های تاریخی	۵۵
۱- نصیحت خلیفه سوم توسط حضرت علی (ع)	۵۵
۲- نمونه هایی از نصایح امام خمینی (ره) به شاه	۵۵
بخش سوم: مبانی عقلی انتقاد و اعتراض در قالب امر به معروف و نهی از منکر	۵۶
گفتار اول: حفظ انسجام جامعه	۵۷
گفتار دوم : پیشگیری از اشاعه فساد	۵۸
گفتار سوم : ممانعت از تسلط اشرار	۵۸
گفتار چهارم : ممانعت از استحاله ارزش ها	۵۹
گفتار پنجم: مصونیت از عذاب الهی	۶۰
بخش چهارم: حکومت امام علی (ع) و نحوه تعامل با مردم	۶۲
گفتار اول: مخالفین حکومت حضرت علی علیه السلام	۶۲
۱- قاعدین	۶۲

۶۳.....	۲- ناکثین
۶۴.....	۳- قاسطین
۶۵.....	۴- مارقین
۶۶.....	گفتار دوم : نحوه ی تعامل حضرت علی (ع) با مخالفین
۶۶.....	۱- تقسیم بندی عمده مخالفین
۶۶.....	الف - مخالفین سیاسی
۶۶.....	ب - مخالفین محارب
۶۶.....	۲- روش های برخورد حضرت علی (ع) با مخالفین
۶۶.....	الف- عدم اجبار به بیعت
۶۷.....	ب- استدلال و نصیحت
۶۸.....	ج- اتمام حجت و دفاع
۶۸.....	گفتار سوم: حقوق متقابل رهبری و مردم و نحوه ی برخورد کارگزاران حکومتی با مردم
۶۸.....	۱- حقوق متقابل مردم و رهبری
۶۹.....	2- دستور به کارگزاران حکومت در مورد نحوه ی رفتار با مردم
۷۷.....	فصل سوم: اعتراض در نظام جمهوری اسلامی ایران
۷۸.....	بخش اول: اعتراض از منظر قانون اساسی
۷۸.....	گفتار اول: امر به معروف و نهی از منکر
۷۸.....	گفتار دوم: آزادی و استقلال
۷۹.....	گفتار سوم: آزادی بیان
۷۹.....	گفتار چهارم: تشکیل اجتماعات و راهپیمایی
۷۹.....	گفتار پنجم: تظلم
۷۹.....	بخش دوم: اعتراض از منظر امام خمینی ^۲ و مقام معظم رهبری
۷۹.....	گفتار اول: حضرت امام خمینی(ره)
۸۲.....	گفتار دوم: مقام معظم رهبری حضرت آیت اله خامنه ای
۸۶.....	فصل چهارم: مراحل، حدود، شرایط و آداب اعتراض از منظر فقه شیعه
۸۷.....	بخش اول: مراحل اعتراض
۸۷.....	گفتار اول:مراحل اعتراض ازمنظرامیرالمومنین علی (ع)
۸۸.....	گفتار دوم: مراحل اعتراض از منظر فقها

۸۸	۱- انکار قلبی یا مرحله تکوین و شکل گیری اعتراض
۸۸	۲- اظهار زبانی یا مرحله آشکار نمودن اعتراض
۸۸	۳- اقدام عملی یا مرحله تحقق اعتراض
۸۸	بخش دوم: حدود و اعتراض
۸۹	گفتار اول: هدف از اعتراض
۸۹	۱- اعتراض در چارچوبهای شرعی و قانونی
۹۰	الف- نمونه ای از اعتراضات حضرت علی (ع) به خلفا
۹۰	(۱) شکوه از خلیفه اول
۹۰	(۲) شکوه از خلیفه دوم
۹۱	(۳) شکوه از خلیفه سوم
۹۱	ب- نمونه ای از همکاری و مشاوره دادن های حضرت علی (ع) به خلفا
۹۱	(۱) گذشتن از حق خویش به خاطر اتحاد مسلمین
۹۲	(۲) مشاوره دادن امام علی(ع) به عمر در جنگ با رومیان در سال ۱۵ هجری
۹۲	(۳) مشاوره دادن امام علی(ع) به عمر در جنگ با ایران در سال ۱۶ هجری
۹۳	۲- اعتراض نیاپستی دست مایه سوء استفاده دشمنان گردد
۹۳	الف- شناخت مرز اعتراض اصلاحی و افسادی
۹۳	ب- مقابله حضرت علی (ع) با اعتراض افسادی
۹۴	گفتار سوم: خشونت در اعتراض
۹۴	۱- اعمال خشونت از سوی مأمورین حکومت در اجرای قانون
۹۴	۲- اعمال خشونت در مقام دفاع مشروع
۹۵	الف- جهاد دفاعی
۹۶	ب- جهاد فردی
۹۷	(۱) شرایط اجازه و وجوب دفاع از نظر شرع
۹۷	الف) امکان وقوع تجاوز
۹۷	ب) فعلی بودن تجاوز
۹۸	ج) ضروری بودن دفاع
۹۹	د) تناسب دفاع و تجاوز
۹۹	۲) شرایط مشروعیت دفاع در قانون مجازات اسلامی جمهوری اسلامی ایران

۳- بررسی امکان وقوع خشونت توسط معترضین در حکومت اسلامی.....	۱۰۰
بخش سوم: شرایط و آداب اعتراض.....	۱۰۴
گفتار اول: شرایط اعتراض.....	۱۰۴
۱- علم و آگاهی.....	۱۰۴
۲- واقع بینی.....	۱۰۵
۳- موقعیت شناسی.....	۱۰۵
۴- استدلال.....	۱۰۵
۵- اعتراض در صورت تکرار و اصرار بر خطا.....	۱۰۶
گفتار دوم: آداب اعتراض.....	۱۰۶
۱- حسن نیت.....	۱۰۶
۲- نرم خویی، موعظه حسنه و جدال احسن.....	۱۰۶
۳- رعایت ادب و پرهیز از دشنام.....	۱۰۷
۴- شرح صدر و حوصله فراوان.....	۱۰۷
نتیجه.....	۱۰۸
پیشنهادهات:.....	۱۱۰

منابع و مأخذ

..... ۱۱۱

مقدمه

۱- بیان مسأله:

یکی از ابزار های اعلام شکایات و نارضایتی جوامع بشری از حکومت های متبوع خود، اعتراض سیاسی می باشد که در تقابل با سوء عملکرد زمامداران خود در موضوعات مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و از خود ابراز می دارند که با توجه به عرف و هنجارهای جوامع مختلف، این اعتراضات به اشکال مختلف و تحت قوانین و مقررات خاصی محقق می گردند که بعضاً از حدود قانونی تعریف شده خارج و تبدیل به هرج و مرج یا خیزش های اجتماعی و حتی انقلاب می شوند.

جامعه شیعیان به عنوان بخش قابل توجهی از جامعه بزرگ اسلامی و جامعه جهانی طبعاً از این قاعده خارج نبوده و گاه در مواردی ممکن است منجر به اعتراض آنها به زمامداران خود گردد.

در این تحقیق سعی بر این است که چارچوب اعتراض سیاسی یک جامعه شیعه تحت حکومت حاکم عادل شیعی از منظر فقه شیعه مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد.

۲- سابقه تحقیق:

در استعلام انجام شده از پژوهشگاه علوم و فناوری اطلاعات ایران (ایران داک)، تا کنون پژوهشی با این عنوان انجام نشده ولی در بررسی های انجام شده، به کتب، مقالات و نوشتارهایی برخورد گردید که هر کدام به تنهایی مطالبی مرتبط با بخش هائی از موضوع تحقیق، مطرح نموده اند.

از جمله مقاله، نقدپذیری حکومت و انتقادورزی جامعه در نگرش دینی، از عبدالعلی محمدی (۱۳۸۷) که طی آن سعی نموده ادله، آداب، حدود و شیوه های انتقاد و اعتراض را از منظر اسلام مورد بررسی قرار داده و آفت های این حرکت اصلاحی را تبیین نماید.

همچنین در مقاله، حقوق مخالفان سیاسی در حکومت امام علی(ع) به قلم هدی غفاری(۱۳۸۵) سعی گردیده با بهره گیری از نحوه برخوردهای حضرت علی(ع) با مخالفان خویش در دوران کوتاه حکومتشان، مولفه های لازم در حکومت اسلامی را در رعایت حقوق مخالفین حکومت تبیین و چارچوبی را برای این موضوع ترسیم و تعریف نماید.

در نوشتاری به قلم آیت اله سید محسن خرازی که توسط عبدالله امینی (۱۳۹۳) ترجمه گردیده و مقاله ای از محمد سروش (۱۳۹۰)، دلایل و مبانی عقلی و نقلی وجوب امر به معروف و نهی از منکر مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

در بخشی از کتاب آموزش دانش سیاسی، تألیف حسین بشیریه (۱۳۸۶)، تحولات سیاسی از جهت منشأ، شیوه، عمق و دامنه آنها در حکومت ها و روابط بین الملل مورد بررسی قرار گرفته است.

در این تحقیق سعی شده از مباحث مرتبط در منابع فوق و سایر منابعی که ذکر آنها از حوصله این مقال خارج است، الگویی ارائه گردد که جامع همه جوانب موضوع تحقیق باشد.

۳- ضرورت و نوآوری تحقیق:

ارائه ساز و کار جامع در مورد کم و کیف انتقاد و اعتراض به سوء عملکرد مسئولین در حکومت اسلامی بر مبنای ادله فقهی شیعه و در قالب انجام تکلیف الهی امر به معروف و نهی از منکر، به نحوی که این عمل نه تنها از مسیر اصلاحی خود منحرف نگردد بلکه موجب تقویت مشروعیت و استحکام بیشتر حکومت اسلامی گردد.

۴- سؤال های تحقیق:

۱- آیا اعتراض به زمامداران حکومت اسلامی از منظر فقه شیعه مجاز می باشد؟

۲- مراحل، حدود، آداب و شرایط اعتراض سیاسی در فقه شیعه چگونه است؟

۳- چارچوب و شرایط قانونی اعتراض سیاسی در جمهوری اسلامی ایران چگونه است؟

۵- فرضیه های تحقیق:

۱- شهروندان در حکومت اسلامی، از منظر فقه شیعه مجازند در مقابل سوء رفتار زمامداران خود اعتراض نمایند.

۲- مراحل، حدود، آداب و شرایط اعتراض سیاسی در قالب تکلیف امر به معروف و نهی از منکر به تفصیل در منابع فقهی شیعه تبیین گردیده است.

۳- اعتراض شهروندان جمهوری اسلامی ایران به مسئولین دولتی، بر اساس قانون اساسی به اشکال مختلف مشروط بر اینکه بدون سلاح بوده و مخل به مبانی اسلام یا حقوق عمومی نباشد، مجاز است.

۶- هدف ها و کاربرد های مورد انتظار از تحقیق:

در این تحقیق سعی بر این شده که چارچوب مشخصی برای ابراز اعتراض سیاسی به عملکرد سوء زمامداران در قالب ضوابط فقه شیعه تعریف گردد تا ضمن اینکه هرگونه اعتراض سیاسی تعبیر به خروج از حکومت اسلامی نگردیده که بدین وسیله زمامداران به سمت استبداد و جامعه به سوی اختناق فرو رود و از سوی دیگر جامعه با شناخت این چارچوب، اولاً با هر ناملایمتی دست به اعتراض سیاسی نزده و یا بازپچه دست بازیگران سیاسی داخلی و دشمنان خارجی قرار نگیرند ثانیاً تکلیف الهی امر به معروف و نهی از منکر که موجب اصلاح و قوام جامعه اسلامی می باشند در بین آحاد جامعه احیاء و فرهنگ گردد.

۷- روش تحقیق:

در این پژوهش، روش تحقیق، توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه ای (کتب، مقالات، مجلات) و منابع اینترنتی می باشد که سعی شده از این طریق به مبانی اجازه بلکه وجوب انتقاد و اعتراض در قالب انجام تکلیف الهی امر به معروف و نهی از منکر به عملکرد سوء زمامداران و اصلاح انحرافات و کجی های ایجاد شده، دست یافته و آنها را به صورت یک مجموعه جامع برای بهره برداری آحاد جامعه اسلامی ارائه نماید.

۸- سامان دهی تحقیق:

تحقیق حاضر از چهار فصل تشکیل شده است. در فصل اول به مفهوم شناسی و مبانی نظری اعتراض پرداخته شده و سیر آن در طول تاریخ خلقت به طور مختصر توضیح داده شده است و در بخش اول مفهوم اعتراض مورد بررسی قرار گرفته و در بخش دوم مبانی و دلایل اعتراض از منظر علوم اجتماعی و سیاسی و در بخش سوم شیوه های اعتراض و در بخش چهارم، گونه شناسی اعتراض سیاسی از منظر دانشمندان علوم سیاسی مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل دوم، موضوع اعتراض در اسلام در چهار بخش، به ترتیب در بخش اول مبانی اعتراض در قرآن و در بخش دوم، مبانی اعتراض در روایات و در بخش سوم، مبانی عقلی اعتراض و در بخش چهارم، تحلیلی گذرا در مورد حکومت امام علی(ع) و نحوه تعامل ایشان با مخالفین حکومتشان مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل سوم به موضوع اعتراض در نظام جمهوری اسلامی ایران در دو بخش، در بخش اول، اعتراض از منظر قانون اساسی و در بخش دوم، اعتراض از دیدگاه بنیان گذار جمهوری اسلامی و مقام معظم رهبری مورد بررسی قرار گرفته است و نهایتاً در فصل چهارم، مراحل، حدود، شرایط و آداب اعتراض به ترتیب در سه بخش تجزیه و تحلیل گردیده است.

در پایان نیز نتیجه گیری و پیشنهادات ارائه شده است.

فصل اول:

مفهوم شناسی و مبانی نظری اعتراض

موضوع اعتراض و نقش آن در کلیه شئون زندگی بشر از بدو خلقت همواره مشهور بوده چنانکه اعتراض ملائک به خداوند قادر متعال مبنی بر اینکه می خواهی کسی را خلیفه ی خود در زمین قرار دهی که فساد و خون ریزی کند، یا اعتراض ابلیس به اینکه بر آدم سجده نخواهد کرد چون بهتر از آدم است زیرا او از آتش آفریده شده و آدم از گل، صرف نظر از درست یا غلط بودن مصادیق اعتراض، عمل اعتراض بطور کلی موضوعیت دارد لذا در این فصل برآنیم که موضوعیت اعتراض را مورد بررسی قرار دهیم.

بخش اول: مفهوم و مبانی و دلائل جواز و لزوم انتقاد و اعتراض

گفتار اول : مفهوم لغوی و اصطلاحی اعتراض

۱- از لحاظ لغوی

اعتراض در اصل یک کلمه عربی است در باب افتعال که در این مقام به معنای ممانعت و خرده گرفتن آمده است^۱.

در لغت نامه های فارسی به معانی عیب گرفتن، ایراد گرفتن، منع کردن، خرده گرفتن، وخواست و.... تعبیر گردیده است.

۲- از لحاظ اصطلاحی

^۱ - المنجدعربی- فارسی (بندرریگی ۱۳۸۰، ۱۱۰۵)

عبارت است از اقدامی انفرادی یا اجتماعی بمنظور ممانعت از ادامه یک حرکت غلط از دید معترض، که به حسب موقعیت و شرایط به شیوه های مختلف انجام می شود. البته ممکن است ماهیت اعتراض، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و یا سیاسی باشد.

گفتار دوم: مفهوم اعتراض سیاسی

به مجموعه حرکات انفرادی یا اجتماعی، متفرق یا سازمان یافته و برنامه ریزی شده بصورت نرم یا سخت برای مقابله با بخشی از حاکمیت یا کلیت آن که با هدف اصلاح یا تغییر حاکمیت انجام می شود، اعتراض سیاسی گویند.

در کتاب آموزش دانش سیاسی^۱ در باب تعریف رفتارهای سیاسی چنین آمده است:

از آنجا که هر واژه و مفهومی معانی بسیاری دارد، باید معنای مورد نظر کاملاً مشخص شود. هدف نهایی علم سیاست دستیابی به مجموعه ای از قواعد کلی و عامی است که بتواند روابط مستمر میان پدیده های سیاسی را توضیح دهد. رخدادهای یا رفتارهایی که در زندگی سیاسی همواره تکرار می شوند (مانند رأی دادن، گزینش میان احزاب مختلف، وقوع جنگ ها، انتخابات، اصلاحات سیاسی، ائتلاف ها و غیره) باید به موجب قواعد کلی قابل توضیح و تبیین باشند. البته علمی که با پدیده های انضمامی و پیچیده اعم از طبیعی و اجتماعی سروکار دارند، هیچگاه نمی توانند همه ی متغیرهای تعیین کننده را بیابند و بطور یقینی به تبیین بپردازند. اما به نظر رفتارگرایان این گفته بدان معنی نیست که نمی توان هیچ گونه نظم و تربیتی در روند امور اجتماعی و سیاسی یافت.

گفتار سوم: مبانی و دلایل جواز و لزوم انتقاد و اعتراض

در این بخش برآنیم که به این سؤال پاسخ دهیم از نظر سیاسی اجتماعی، چه ادله ای لزوم انتقاد و اعتراض را در جامعه توجیه می نماید، به عبارت دیگر انجام انتقاد و اعتراض به مسئولین بر چه ادله و مبانی ای استوار است.

^۱ - آموزش دانش سیاسی (بشیریه ۱۳۸۶، ۶۳)

۱- نظارت عمومی

یکی از مباحثی که در باب انتقاد و اعتراض در جوامعی که بر پایه اصول دموکراسی اداره می شوند بحث نظارت عمومی است به این معنی که همگان بایستی در اجرای قوانین مصوبه، به سهم و وسع خود نظارت نمایند و این امر به عنوان یک حق اجتماعی برای شهروندان مطرح است، اما اسلام این موضوع را بصورت جامع تر و در قالب تکلیف امر به معروف و نهی از منکر مطرح نموده و در آیات متعددی از قرآن کریم و روایات فراوانی از معصومین (ع) به این تکلیف تأکید گردیده و انجام آن را در کنار ایمان به خدا و روز قیامت^۱، اقامه نماز و پرداخت زکات آورده که حکایت از نقش با اهمیت این تکلیف الهی در ساختن شخصیت افراد و قوام جامعه اسلامی، دارد.

۲- خطاپذیری زمامداران و نصیحت و خیرخواهی مردم نسبت به آنان

با توجه به اینکه انسان غیر معصوم به دلایل مختلف همواره در معرض لغزش و خطا می باشد و هر قدر دامنه مسئولیت این انسان گسترده تر باشد طبعاً میزان خسارت وارده ناشی از خطای او، برای جامعه بیشتر و مخرب تر خواهد بود و این خسارات قطعاً در اثر خطای حکام و زمامداران جامعه به اوج خود خواهد رسید، لذا به منظور جلوگیری از اشتباهات خواسته یا ناخواسته زمامداران، ایجاب می نماید همه آحاد جامعه که همواره رفتار حکومت را، نظاره گرند، در راستای اصلاح مدیریت جامعه و حفظ انتظام آن، این امکان را داشته باشند که با نقد و تذکر و نصیحت و اعتراض به موقع، زمامداران را در اصلاح امور یاری نمایند.

هنگامی که امیرالمومنین علی علیه السلام که با برخورداری از آن مقام والا و داشتن عصمت، به صراحت می فرماید:

"پس، از گفتن حق، یا مشورت در عدالت، خودداری نکنید، زیرا خود را برتر از آن که خطا کنم و از آن ایمن باشم نمی دانم، مگر آنکه خداوند مرا از نفسم کفایت فرماید."^۳

^۱ - سوره آل عمران (۳)، آیه ۱۱۴

^۲ - سوره حج (۲۲)، آیه ۴۱

^۳ - نهج البلاغه، خطبه ۲۱۶، (دشتی، ۱۳۸۱، ۴۴۵)

یا حضرت یوسف علیه السلام با مقام پیامبری و عصمت پس از آنکه با سربلندی از دامی که همسر عزیز مصر برای ایشان گسترده بود، بیرون آمد، می فرماید:

"ومن نفسم را تبرئه نمی کنم چراکه همانا نفس دائماً به عمل زشت دستور می دهد مگر آنکه پروردگارم به من رحم کند، که همانا پروردگارم بخشنده و مهربان است."^۱

حال با نگرش به فرمایشات این بزرگان که از مقام عصمت برخوردارند و قطعاً خداوند متعال حافظ و نگهدار ایشان در همه حالات می باشد، چنین می فرمایند، بدیهی است، این فرمایشات خطاریست برای انسان های غیرمعصوم که هر لحظه احتمال غفلت و لغزش برای آنان وجود دارد.

۳- انجام مشورت و امتناع از خودرایی

برای اداره بهتر جامعه، لازم است حتی الامکان نظرات و آراء آحاد جامعه لحاظ گردد به این معنی که در امور مهم شهروندان مورد مشاوره قرار گیرند که یکی از نمادهای این مشاوره، همان انتخابات است.

زمانی که شهروندان در انجام امور مورد مشاوره قرار گیرند، به طور طبیعی در تحمل مشکلات و حل معضلات، همکاری بهتری با مسئولان خواهند داشت و از سوی دیگر با این کار ضمن جلوگیری از خودرایی و خودکامگی که محصولی جز استبداد در پی نخواهد داشت، تصمیماتی که بر مبنای خرد جمعی اتخاذ می شوند معمولاً دارای کارایی بهتری می باشند.

در قرآن کریم سوره ای به این نام اختصاص داده شده و در آیه ای از آن می فرماید:

"آنان که دعوت پروردگارشان را پذیرفتند و نماز را به پای داشتند و کارشان با مشورت میانشان انجام می شود و از آنچه روزیشان نمودیم انفاق می کنند."^۲

و یا در جای دیگر می فرماید:

^۱- سوره یوسف (۱۲)، آیه ۵۳

^۲- سوره شوری (۴۲)، آیه ۳۸

"(ای رسول) پس به خاطر رحمتی که از جانب خدا (به تو اعطاء شده) با مردم مهربان گشته ای، و اگر تندخو و سنگدل بودی، مردم از پیرامونت پراکنده می شدند، پس از آنان درگذر و برایشان طلب مغفرت نما و در امور با آنان مشورت نما، پس هنگامی که تصمیم گرفتی، بر خداوند توکل کن، که خداوند توکل کنندگان را دوست دارد" ۱

پیامبر گرامی (ص) در باب مشورت فرمایشاتی دارند که به بعضی از آنها اشاره می شود:

"هر که اراده ی کاری کند و با مرد مسلمانی در باره ی آن مشورت نماید، خداوند به معقول ترین کارها توفیقش می دهد." ۲

"مشورت حصار ندامت است و ایمنی از ملامت." ۳

"هیچ کس پس از مشورت هلاک نشود" ۴

"هیچ کس از مشورت بدبخت نشد و از خودرأیی خوشبخت نشد" ۵

در اینجا به بعضی از فرمایشات امیرالمومنین علی (ع) اشاره می شود :

"هیچ ثروتی چون عقل، و هیچ فقری چون نادانی، و هیچ ارثی چون ادب و هیچ پشتیبانی چون مشورت نیست" ۶

"هر کس خودرأی شد به هلاکت رسید، و هر کس با دیگران مشورت نمود، در عقل های آنان شریک شد" ۷

"آن کس که از آراء گوناگون استقبال کند، مواقع خطا را بشانسد" ۸

۱- سوره آل عمران (۳)، آیه ۱۵۹

۲- نهج الفصاحه (انتشارات خاتم الانبیاء ۱۳۸۵، ۴۴۴)

۳- نهج الفصاحه (انتشارات خاتم الانبیاء ۱۳۸۵، ۴۴۳)

۴- نهج الفصاحه (انتشارات خاتم الانبیاء ۱۳۸۵، ۴۴۳)

۵- نهج الفصاحه (انتشارات خاتم الانبیاء ۱۳۸۵، ۴۴۴)

۶- نهج البلاغه، حکمت ۵۴، (دستی، ۱۳۸۱، ۶۳۷)

۷- نهج البلاغه، حکمت ۱۶۱، (دستی، ۱۳۸۱، ۶۶۵)

۸- نهج البلاغه، حکمت ۱۷۳، (دستی، ۱۳۸۱، ۶۶۷)

به سادگی پیداست که مشورت ضمن ایجاد امکان بهره گیری از عقل و اندیشه دیگران، انسان را به معقول ترین راه کار رهنمون گردیده و در عمل از پشتیبانی طرف های مشاوره هم برخوردار نموده و در عین حال از سقوط به ورطه خودرأیی و استبداد که فرجامی جزء ندامت و هلاکت نخواهد داشت جلوگیری خواهد نمود.

۴- آزادی اندیشه و بیان

اندیشه و بیان دو ویژگی منحصر به فرد انسان در مقایسه با سایر مخلوقات عالم ظاهر می باشد که موجب گردیده اشرف مخلوقات شود.

انسان به وسیله قدرت تفکر است که توانسته هر روز مرزهای جدیدی از عالم امکان را درنوردیده و به تازه هایی از خلقت دست یافته و در کنار دانش، قدرت خلاق خود را در پیشرفت صنعت به کار گرفته و به جاهایی رسیده که باور آن در گذشته بسیار مشکل بوده و این روند با سرعت بیش از پیش کماکان ادامه دارد و در عین حال با همین قدرت تفکر و تعقل است که انسان به توانایی هایی که خداوند در باطن او به ودیعه نهاده پی برده و در پی رسیدن به کمال خویش همواره بی تابی و کوشش می نماید.

اندیشه انسان همواره قدرت جولان در پهنای عالم وجود را داشته و لذا غیر از تفکر و تعقل در ذات حق باری تعالی که از ظرفیت وجودی همه ی مخلوقات خارج بوده و عاجز از ورود به این حریم می باشند، منعی در تفکر و تعقل برای او وجود ندارد.

چنانچه پیامبر گرامی اسلام (ص) می فرماید:^۱

"در همه چیز بیندیشید ولی در ذات خداوند میندیشید."

"درباره خلق تفکر کنید و درباره (ذات) خدا تفکر نکنید که هلاک خواهید

شد."

حضرت علی (ع) در باره ی عدم تفکر در ذات خداوند متعال مفصلاً توضیح داده اند.^۲

۱- نهج الفصاحه (انتشارات خاتم الانبیاء ۱۳۸۵ ، ۱۴۷)

۲- نهج البلاغه ، خطبه ۹۱ ، (دشتی ، ۱۳۸۱ ، ۱۵۷) ، خطبه ۱۵۵ (۱۳۸۵ ، ۲۸۷)